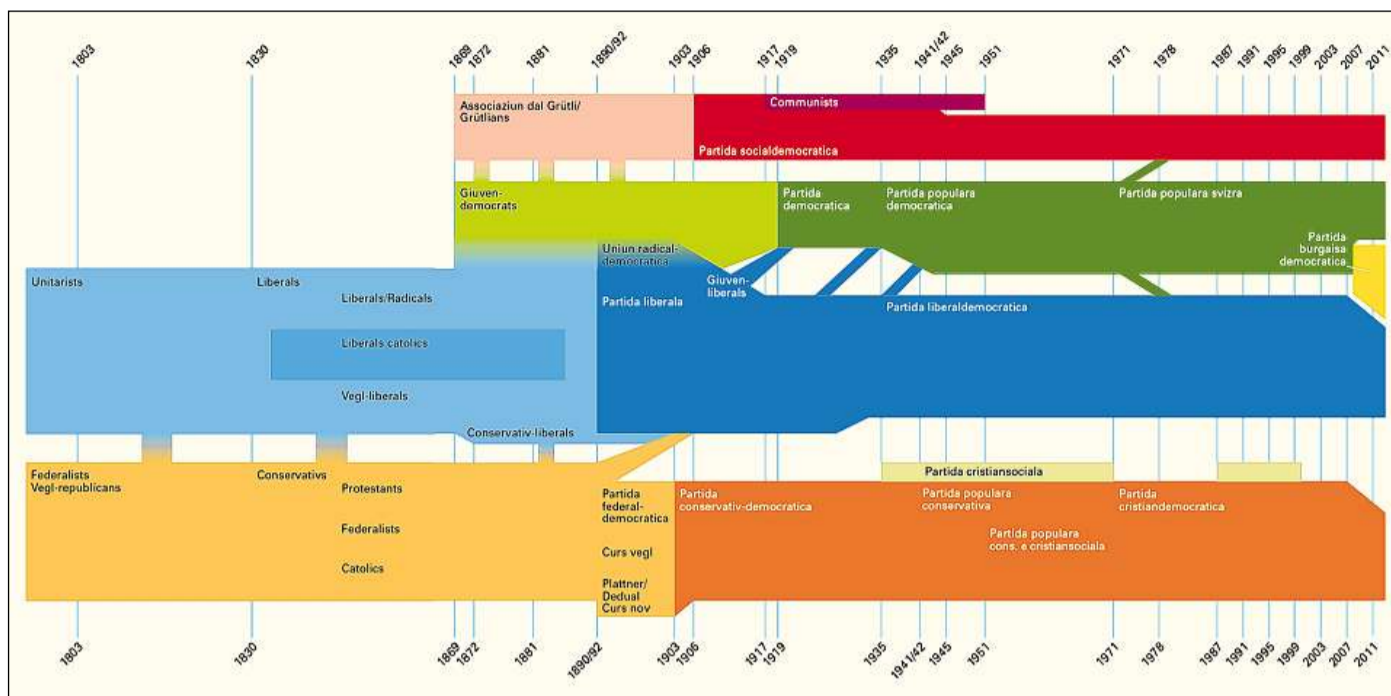

Svilup da las partidas politicas en il Grischun

■ En la Veglia Republica è sa furmas partidas enturn ina signuria nobla da var trais dunsainas famiglias pussantas. I sa tractava da gruppaziuns alternantas ch'ins po numnar «facziuns». Questas facziuns n'avevan nagin program politic auter che quel da pretender la pussanza che serviva a far valair ils interess politics, economic e confessiunals da dretgiras, stirpas e gruppaziuns. Las tentativas reformatoricas, interprendidas dals Patriots en ils onns 1790, èn idas ad aua, sco quelas precedentas. Suenter l'ingress dals Austriacs e l'invasiun dals Franzos il 1798 respectivamain il 1799 èn sa furmads dus champs opposts: quel dals aderents da l'adesiun dal Grischun a la Confederaziun, orientads vers la Helvezia e Frantscha, e quel dals adversaris da l'adesiun, orientads vers l'Austria. La mediaziun ha pacifitgà il Grischun, ed ils reacziunaris han acceptà la realitad suenter il culp da stadi malreuss dal schaner 1814 ed il pled autoritèr dals alliads. Il pievel ha puspè cultivà ils interess regiunals e locals. La Constituziun chantunala dal 1815 ha condemnà la Regenza e la legislativa a l'impussanza giavischada. Ils represchentants dal stadi liberal, posiziunads ideologicamain, èn entrads en scena enturn il 1835-40. La plipart aveva studegià ad universitads en Germania (surtut a Jena, Berlin e Heidelberg). Questa generaziun cumbatteva per il stadi chantun, dal qual ins vuleva far in'instanza directiva ed innovativa abla d'agir, a donn e cust da l'autonomia communal. Nus als vulain numnar etatists. Ils communalists percenter defendevan in minimalissem statal cun arguments per part confessiunals. La polarisaziun n'era dentant betg uschè ferma ch'ella avess provocà la furmaziun da partidas (structuradas). Ils progressivs èn s'unids il 1842 a Cuira en l'Unìun reformistica da Peter Conradin (von) Planta. Il cumbat per la scola populara statale e per la Scola chantunala paritetica en ils onns 1840 e la revisiun da la Constituziun chantunala han schendrà mo alianzas transitoricas. Il suveran delegava dapi il 1848 per regla politichers reformistics en il Cussegl naziunal, e da quels tscherniva il Cussegl grond era ils cusseglier guvernativs ed ils deputads en il Cussegl dals chantuns, blers (anc) da derivanza aristocratica. Il giavisch da reformas n'era ni in monopol liberal, ni in burgais, ni in reformà. Ils leaders mobilisavan lur aderenza per part cun l'agid d'atgnas gasettas, sin martgads e fieras ed a festas profanas e sacralas, ed els tgrivan ina raithad umens da confidenza en las vischnancas. La dumonda da la revisiun da la Constituziun federala ha provocà il 1872 l'emprima mobilisaziun agitativa collectiva ed ina polarisaziun da las massas en dus champs: en il champ federalistic-conservativ dals adversaris da la revisiun (numnads ils antis) ed en il champ dals aderents (numnads ils revis). Il «Bündner Tagblatt», la gasetta oriundamain liberala cuminaivla, ha midà en il champ dals adversaris ch'han stgatschà ils aderents en il Cussegl grond dals uffizis. Florian Gengel, redatur dal «Freier Rhätier», ed Anton Versell han dà cuntrapais cun fundar in'uniun liberala da Cuira e Karl Hilty cun fundar in'uniun populara grischuna. La clera lingia da demarcaziun dal 1872 e 1874 è sa disfatga detg spert suenter il 1874. Ins preferiva puspè politichers moderads dad omadus champs e refusava scadin augment da la pussanza federala. Ils conservativs èn sa mussads cuntents dal fatg ch'il champ federalistic-conservativ aveva cuntanschì, cun agid dals Grütlians e dals Giuven-democrats, in'extensiuon dals dretgs dal pievel tras la Constituziun chantunala dal 1880. Il 1881 ha la Partida democratica u federalistica proponì sco emprima partida insumma uffizialmain candidats per l'emprima elecziun dals cussegliers dals chantuns tras il pievel ed ha conquistà omadus sez. Quest'allianza surconfessiunala cun il conservativ Remigius

Naschientscha e svilup da las partidas politicas dal Grischun. La grafica na reflectescha betg la forza quantitativa da las partidas, mabain la dinamica dal svilup tranter ed entaifer las partidas grondas.

Peterelli (catolic) ed il federalist Hermann Sprecher von Bernegg (reformà) a la testa, ha eliminà il liberalissem catolic sco forza politica. L'Unìun conservativ-liberala da Cuira, il reservuar principal da l'elita politica chantunala, ha dirigì la politica gronda durant quests onns.

L'epoca dal 1890 fin il 1919

Il temp dal 1890 fin il 1919 è l'epoca da la fundaziun da las partidas modernas. Il december 1890 ha fundà Friedrich Manatschal l'Unìun radical-democratica da Cuira, ed il schaner 1891 è s'organisada la partida da fracziun liberala sut la direcciun da Felix Calonder a la Partida liberala. Questa partida populara chantunala ha gi vers la fin dal 19avel tschienaner ses meglier temp. Era l'allianza conservativa ha nominà il 1891 in comité chantunal independent per la direcciun da la nova Partida federal-democratica. Differenzas fundamentalas han provocà gia il 1892 la secessiun d'in uschenumnà curs nov enturn Hermann Placidus Plattner e Johann Josef Dedual che pretendevan tranter auter la fundaziun d'ina partida catolica distanziada cleramain da la politica sociala dals Socialists. L'opposiziun creschenta cunter l'act acrobatic dal leader Caspar Decurtins tranter l'ultramontanissem e la fraternisaziun cun la partida da sanestra sin il champ da la politica sociala ha manà successivamain a l'exodus da l'ala reformada vers ils Liberals. La reforma, iniziada dals Federaldemocrats, ha manà il 1903 a la constituziun da la Partida conservativ-democratica sco partida catolic-conservativa cun in'ala protestanta pitschna, ma influenta. Suenter il 1892 han la Partida federal-democratica ed ils Liberals parti ils mandats en tutta pasch tranter dad els. Questa repartiziun ha provocà il passadi da la tscherna tradiziunala da persunas a la tscherna tenor partidas. Il 1906 han decis las uniuns dals Grütlians e dals lavurers sut l'egida dad Arthur Gamser da fundar la partida ed èn s'unidas en la Partida socialdemocratica (PS). La PS recrutava s'aderenza dals impiegads dals centers turistics, dals lavurers da viafier ed a Cuira. Ella n'aveva a l'entschatta naginas schanzas cunter l'allianza burgaisa, ed ils cumbats interns per direcciuns ideologicas (socialdemocrazia versus communissem) l'han indebli suenter il 1917. Differenzas programmaticas e personalas han mess malperina era il champ liberal. L'ala dals Giuven-liberals è sa separada ed ha fundà il 8 da december 1919 la Partida democratica cun in'organisaziun da partida rudimentara. La «Neue Bündner Zeitung» è daventada ses organ directiv.

Temp da crisa e da guerra

En las primas elecziuns naziunales tenor proporz da l'atun 1919 han pers la Partida conservativ-democratica e la Partida liberala coalisadas sulettamain in mandat a la PS. Ellas avevan a l'entschatta mo in quità, numnadmain quel ch'ils purs pretendevan in'atgna partida. La

Partida conservativ-democratica als ha dentant tegnì a mastrin cun ina propaganda aggressiva drizzada cunter ils Liberals centralists e cunter ils Socialists, discreditads sco ateists, entant ch'ils Liberals han lantschà ina campagna antisocialistica cunter ils Democrats e la PS. Il moviment democratic da sia vart ha decelerà da represchentar ina nova classe measauna burgaisa ed è sa distanzià decididamain dal grond chapital e dal socialissem. En ils onns 1920 è daventada la confruntaziun tranter las partidas adina pli dira. Il 1925 è la Partida conservativ-democratica s'establida sco la pli ferma da tut las partidas. La calculaziun politica, ch'aveva en mira mo ils mandats, ha rinforzà la coaliziun electorala ed ha respargnà a la Partida liberala cumpromiss cun la Partida democratica. En las elecziuns dal Cussegl grond ha il sistem da maiorz preservà la Partida liberala, indeblida fermamain dapi in lung temp, da grondas perditas da mandats a la Partida democratica. Il 1926 è sa lamentada la «Neue Bündner Zeitung» da la «violaziun da la maiorità protestanta tras l'Alleanza» ed admirava l'«unanimità fantastica» dal champ catolic («BZ», 12 d'avrigl 1926). A l'entschatta dals onns 1930 è sa preschenta la PS cun in leader fitg popular, il cusseglier naziunal Gaudenz Canova, a la testa, ma ella ha tuttina stagnà. La Partida democratica ha conquistà ulteriurs mandats a quint da la Partida liberala ch'era entant totalmain surrepreschenta en tut ils gremis politics. Programmaticamain ha la Partida democratica declerà la guerra al frontissem e pretendeva ina politica conjunturala activa cunter la crisa economica, entant ch'ils Liberals l'han acceptà en maniera fatalistica. Il 1928 ed il 1931 ha la Partida liberala cumenzà a s'avrir vers la Partida democratica sco partenaria per ils cumbats electorals. La Partida conservativ-democratica ha respundi a quest'avischinaziun cun ina propaganda rinforzata, pretendend ch'ins na possia betg esser sco catolic ideologicamain socialist ni vulair sutmetter la baselgia a la reschia statale dals Liberals. Suenter la refusaziun da l'iniziativa da crisa (2 da zercladur 1935), èn s'unids ils purs, impiegads e lavurers da tut ils champs en l'uschenumnada Richtlinienbewegung cun la mira da far frunt a las tendenzas extremisticas da dretga e da sanestra. Las elites burgaisas percenter simpatisavan savens cun l'idea d'ina nova Europa suttemassa ad in urden corporativ da la societad ed ad ina pussanza paternalistic-autoritaria. Cun gronda bainvulentscha observava l'elita catolica il svilup en l'Italia da Mussolini. Il mars 1934 è sa reformada la Partida liberala a la Partida liberal-democratica (PLD). Il 1935 è dentant stà in onn fatal per la PLD: la primavaira ha ella pers ses cusseglier dals chantuns a la Partida democratica (fin oz) ed en las elecziuns cirquitalas sequentas ha ella stuì ceder 14 mandats, diesch da quels a la Partida democratica sut l'egida dad Andreas Gadiet. Sis mais pli

tard ha fatg la Partida democratica in sigl da 28 203 a 44 696 vuschs ed ha conquistà in segund sez en il Cussegl naziunal, a donn e cust da la Partida liberala. Il Partenz, oriundamain in center liberal, e l'Engiadina s'orienteschan dapi il 1934 vers la Partida populara democratica. Era la PS è dentant vegnida sut las rodas: ses mandat en il Cussegl naziunal va sco terz a la Partida conservativ-democratica, ses antifaschissem rigorus n'ha insumma betg rendì politicamain, e da la crisa economica ha profità sulettamain la Partida populara democratica. La Partida conservativ-democratica ha survivì la perdita da la PLD cun profit, ma il 1936 han constituì ils Cristianisocials, cunter sia voluntad, in'atgna secziun da la partida a Cuira. L'erupziun da la guerra il 1939 ha anc augmentà il cumbat tranter las partidas. La Partida populara democratica ha cuntinuà a progredir a donn e cust da la PLD e da la PS. Il 1941, suenter l'eclat entaifer il champ conservativ, ha cedi la Partida conservativ-democratica il mandat dal cusseglier guvernativ Walter Liesch a la Partida cristiansociala, ha relaschà novs statuts ed è sa dada il num Partida populara conservativa. En l'atmosfera aggressiva d'in cumbat cultural retardà, da confruntaziuns tranter partidas e persunas e tissientadas d'animositads, è alura s'avischinà il Grischun a la fin da la Segunda Guerra mundiala.

Il suenterguerra

L'avust 1945 ha annunzià la PS la reorganisaziun da la partida. La PLD è sa stabilisada sco terz ferma partida a cust da la Partida populara democratica ch'ha stuì acceptar ina reducziun massiva d'electurs da 40% a 29% tranter il 1943 ed il 1963. Per ils Conservativs ha cumenzà il meglier temp. Il 1951 han fusiunà la Partida populara conservativa e la Partida cristiansociala a la Partida populara conservativa e cristiansociala. Questa partida, enconuschenta e temida da tut ils adversaris politics sco «Lavina nera», ha determinà cun ses 41% la vita politica fin viaden ils onns 1960. La PS oscillava anc adina tranter 4-10 mandats en il Cussegl grond. Ma cun Hans Stiffler ha ella pudì metter il 1959 puspè in cusseglier naziunal ed il 1963-71 ses emprim, dapi il 1999 cun Claudio Lardi ses segund ed il 2011 cun Martin Jäger ses terz cusseglier guvernativ. Sia sutrepreschentanza en ils gremis chantunals (causa il sistem electoral tenor maiorz) cuntrastescha fermamain cun sia fermezza procentuala. En ils onns 1975-91 disponiva ella dad in, dal 1991-99 da dus mandats en il Cussegl naziunal (dapi alura puspè dad in). La PS ha pudì profitar senza dubi da la perdita constanta d'electurs da las partidas burgaisas dapi ils onns 1970. L'introducziun dal dretg da votar da las dunnas n'ha provocà nagins spustaments considerabels e naginas midadas tendenzialas pli grondas, gist uschè pauc sco las reorganisaziuns dals Conservativs en la Partida cristiansociala (PCD) il 1971 e dals Democrats en la Partida populara svizra

(PPS) il 1978. Dapi il 1969 èn entradas partidas pli pitschnas e singulas gruppaziuns en la scena politica grischuna; la plipart da quellas èn stadadas da curta durada, ellas han dentant contribuì essenzialmain a la furmaziun da la conscienza: diever premurus da las ressuras, resguard da la natira, protecziun da la natira e da la patria. Mandats en il Cussegl grond han dentant conquistà be l'Alleanza dals independents (1975-87: 1 mandat), la Partida democratic-sociala (1987-97: 2-6 mandats) e l'Alternativa sanestra (1991: 1 mandat). La plipart dad ellas èn sa partecipadas sulettamain a las elecziuns dal Cussegl naziunal, nua che l'Autunna Verde, la Partida economica da la libertad e la Glista grischuna dals independents han fatg il 1987 13,7% da las vuschs, surtut a cust da la PPS e da la PS (mintgamai ca. -5%). Il 1995 han obtegnì La Verde, Jung 91, l'Alleanza dals independents e la Glista independenta da las dunnas anc 7,6%. Grazia a colliaziuns da glistas favuraivlas cun tschertinas da quellas partidas e gruppaziuns èsi reussi a la PS da conquistar il 1991, a donn e cust da la PCD, il mandat restant e da defender quel il 1995. Las giuvnas PLD/PCD/PPS han coalisà cun lur partidas-mamma. Il 2000 è la Partida cristiansociala sa schliada per mancanza d'aderenza. La repartiziun dals mandats per il Cussegl naziunal è restada stabila dapi il 1999 (2 PPS ed 1 PS, PCD e PLD), in augment da vuschs han cuntanschì la PPS (27%/1999; 33,9%/2003; 34,7%/2007) e la PLD (15,1; 15,8; 19,1), entant che la PS (25,8; 24,9; 23,7) e la PCD (25,5; 23,5; 20,3) han pers aderents. Era la repartiziun dals mandats en il Cussegl grond è restada (pervi dal sistem da maiorz) fitg stabila en quel temp. Dunnas han mo sin las glistas da las quatter partidas grondas ina schanza da vegnir tschernidas.

Il zercladur 2008 è sa separada la PPS grischuna - suenter l'exclusiun tras la partida-mamma pervia da l'elecziun dad Eveline Widmer-Schlumpf sco cussegliera federala enstagl da Christoph Blocher - en ina secziun (incl. la PPS giuvna) fidaivla a la lingia da la partida-mamma (Blocher) ed ina nova Partida burgais-democratica (PBD). A las elecziuns dal Cussegl grond dal 2010 han cuntanschì mandats: la PLD 38, la PCD 33, la PBD 26, la PS 12, la PPS 4 a la Partida verdliberala (PVL) 2, ils senza partida 5. Repartiziun dals mandats en la Regenza: PLD 1, PCD 1, PBD 2, PS 1.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artigels (geografics, tematics, artigels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.